

ประวัติสุนทรภู่และความเป็นมาของนิราศทั้ง 9 เรื่อง

ประวัติสุนทรภู่

"สุนทรภู่" เป็นชื่อที่เรียกกันอย่างสามัญ โดยใช้นามบรรดาศักดิ์กับชื่อจริง กล่าวหาว่ามีชื่อว่า "ภู่" ได้รับแต่งตั้งให้เป็น "ขุนสุนทรโวหาร" รัชมการสังกัดกรมพระอาลักษณ์ ในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย และได้รับราชการเป็นเจ้ากรมอาลักษณ์ฝ่ายพระบวรราชวัง มีบรรดาศักดิ์เป็น "พระสุนทรโวหาร" ในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว

สุนทรภู่ เกิดเมื่อวันจันทร์ ขึ้น 1 ค่ำ เดือน 8 ปีมะเมีย จุลศักราช 1148 ตรงกับวันที่ 26 มิถุนายน พ.ศ. 2329 ในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก หลังจากสร้างกรุงรัตนโกสินทร์แล้ว 4 ปี สกุลวงศ์ของสุนทรภู่ บิดามารดาจะชื่อใดไม่ปรากฏ ปรากฏหลักฐานเพียงว่าบิดาเป็นชาวบ้านกรำ ในเขตอำเภอเมืองแกลง แขวงจังหวัดระยอง ฝ่ายมารดาเป็นชาวเมืองใดไม่ปรากฏหลักฐานเพียงความเป็นชาวเมืองอื่น ทั้งบิดามารดาอาศัยด้วยกันในกรุงเทพฯ ภายหลังเมื่อให้กำเนิดสุนทรภู่ไม่นานนัก ทั้งบิดามารดามีเหตุให้ต้องเลิกร้างกันไป บิดาไปบวชที่วัดป่า ตำบลบ้านกรำ อำเภอแกลง ในจังหวัดระยอง ฝ่ายมารดา ก่อนจะได้อาศัยเป็นข้าหลวงอยู่กับเจ้านายพระองค์ใดพระองค์หนึ่งในพระราชวังหลัง เมื่อออกมาสมัครบวชและต้องร้างกับสามีในระยะเวลาอันสั้นนั้น จึงกลับไปเข้าไปอยู่ในพระราชวังหลัง และได้ถวายตัวเป็นนางนมพระธิดาในกรมพระราชวังหลัง ต่อมาได้อาศัยใหม่มีบุตรหญิงด้วยกันอีก 2 คน คือ ฉิมกับนิ่ม สุนทรภู่ จึงได้อยู่ในพระราชวังหลังกับมารดา ต่อมาได้ถวายตัวเป็นข้าในกรมพระราชวังหลัง ตั้งแต่นั้นเป็นต้นมา

เมื่อสุนทรภู่เติบโตถึงวัยที่จะศึกษาเล่าเรียน จึงได้เข้าเรียนอยู่ที่สำนักวัดชีปะขาว (ซึ่งพระราชทานนามในรัชกาลที่ 4 ว่า วัดศรีสุทธาวาส) ที่ริมคลองบางกอกน้อย อยู่ใกล้ ๆ กับพระราชวังหลัง

สุนทรภู่คงจะได้ศึกษาเล่าเรียนพอสมควรตามแบบแผนที่นิยมกันในสมัยนั้น รุหนั่งสื่อทำการเสมียนได้ เคยเป็นเสมียนนายระวางกรมพระคลังสวน มีหน้าที่เก็บอากรสวนและวัดระวางอยู่ระยะหนึ่ง แต่ไม่ชอบทำงานนี้ ชอบแต่งบทกลอน ความสามารถถึงขั้นบอกดอกสร้อยสักว่าได้ตั้งแต่รุ่นหนุ่ม จึงกลับมาอยู่ที่พระราชวังหลังอย่างเดิม ในระยะนี้ท่านมีโอกาสรู้จักกับหญิงสาวชาววัง จนกระทั่งเกิดลอบรักไต่รักกับหญิงข้าราชการในพระราชวังหลังผู้หนึ่งชื่อ "จัน" เมื่อทราบถึงกรมพระราชวังหลังก็ทรงกริ้ว รับสั่งให้เวนจำทั้งหญิงและชาย แต่เวลานั้นกรมพระราชวังหลังทรงประชวรใกล้จะทิวงคตแล้ว สุนทรภู่และนางจันจึงติดเวนจำอยู่ไม่นาน พันโทฯ เมื่อกรมพระราชวังหลังทิวงคตใน พ.ศ. 2349 ต้นปี พ.ศ. 2350 สุนทรภู่ได้เดินทางไปหาบิดาที่เมืองแกลง ได้แต่ง "นิราศเมืองแกลง" ซึ่งเป็นนิราศเรื่องแรกของสุนทรภู่ ขณะนั้นอายุราว 21 ปี

การเดินทางคราวนั้นมีศิษย์ติดตามไปด้วย 2 คน คือ น้อยกับพุ่ม ซ่อนนี้แสดงให้เห็นว่า ในเวลานั้นสุนทรภู่น่าจะมีชื่อเสียงในการแต่งบทกลอนอยู่แล้วจึงมีผู้ฝากตัวเป็นศิษย์

สุนทรภู่ไปเมืองแกลงคราวนั้นไปทางเรือ ไปขึ้นบกที่บางปลาสร้อย เมืองชลบุรี แล้วเดินเท้ามุ่งหน้าไปเมืองแกลง เมื่อไปถึงระยอง คนขี้น้ำที่นำทางไปถึงบ้านตัวเองก็หลงไปเสีย สุนทรภู่ต้องหาหนทางไปเองจนถึงวัดที่บิดาขอยุ่ ณ เมืองแกลง และได้พบบิดาที่นั่น สมเด็จพระยาดำรงราชานุภาพ (2518 : 9) ทรงให้ข้อคิดเกี่ยวกับการเดินทางไปหาบิดาของสุนทรภู่ว่า ที่สุนทรภู่ออกไปหาบิดาคราวนั้น อาจจะต้องออกไปบวช เพราะเวลานั้นอายุครบอุปสมบท จะล้างอุปมงคลที่ต้องผูกจองจำด้วยก็เป็นได้ แต่แล้วก็ไม่ได้บวช ไปบวชเป็นใบ้ป่าเกือบเอาชีวิตไม่รอดเสียก่อน ต้องรักษาพยาบาลกันอยู่เป็นเวลากว่าเดือนจึงหาย เมื่อหายดีแล้วก็กลับกรุงเทพฯ รวมเวลาที่สุนทรภู่ออกไปเมืองแกลงคราวนี้ประมาณ 3 เดือน เมื่อกลับจากเมืองแกลงได้ถวายตัวเป็นมหาดเล็กอยู่กับพระองค์เจ้าปฐมวงศ์ พระโอรสในกรมพระราชวังหลัง ซึ่งทรงผนวชอยู่ที่วัดระฆังโฆสิตาราม ในตอนนี้ก็ได้ "แม่จัน" คนรักที่ต้องเวนจำมาด้วยกันเป็นภรรยา แต่สุนทรภู่อยู่กับภรรยาได้ไม่กี่เดือนก็มีเรื่องให้ไกรธกัน คงจะเนื่องจากสุนทรภู่เป็นคนขี้น้ำหรือ

อาจจะเจ้าชู้ เพราะปรากฏว่าแม่จันก็เป็นคนขี้ทิ้ง ปลายปี พ.ศ. 2350 นั้น
สุนทรภู่ต้องตามเสด็จพระองค์เจ้าปฐมวงศ์เดินทางไปนมัสการพระพุทธบาท การ
เดินทางคราวนี้ท่านได้แต่ง "นิราศพระบาท" ไว้เป็นนิราศเรื่องที่ 2

ต่อมาก็ออกจากหน้าทิวหาตเล็กทองเที่ยวไปตามความพอใจ เข้าคณะบอกดอกสร้อย
ลี้กัว และบอภทละครตามความชอบและความถนัดในด้านนี้ของตน ต่อมาเดินทาง
ไปเพชรบุรี คงทองเที่ยวอยู่ในเพชรบุรีเป็นเวลานาน จนปลายปี พ.ศ. 2356
จึงได้กลับกรุงเทพฯ แต่จะไปพักที่ใดไม่ปรากฏหลักฐาน ในระหว่างนั้นก็คงพยายาม
จะคืนดีกับภรรยา แต่ก็ยังขัดอยู่ที่ผู้ใหญ่ฝ่ายภรรยาไม่ยินยอม ในตอนนี้ ฉันทน์ ขำวิไล
(2498 : 138) สันนิษฐานพอสรุปได้ว่า ที่สุนทรภู่อยังกลับมาคืนดีกับแม่จันภรรยา
ไม่ได้ก็เนื่องจากสาเหตุ 2 ประการ คือ ที่มีเรื่องโกรธกันเองประการหนึ่ง และ
เกี่ยวกับญาติผู้ใหญ่ของทั้ง 2 ฝ่ายจะตั้งข้อรังเกียจในความประพฤติของสุนทรภู่
ซึ่งแม่จันก็ต้องเชื่อผู้ใหญ่จึงไม่อาจคืนดีกันได้ สุนทรภู่เองก็อยู่ในวัยคะนอง เจ้าพิธี
จึงต่างคนต่างอยู่ ทั้ง ๆ ที่ยังมีความรักอาลัยในตัวแม่จัน พอดีกับยังไม่มีลูกเป็น
เครื่องผูกพัน จึงห่างเหินกันไปได้ง่าย

ต่อมาในราว พ.ศ. 2359 ปรากฏว่ามีการหึงงันตรึงกันชุกชุมใน
รัชกาลที่ 2 จนกรมหมื่นสุเรนทรต้องถูกชำระโทษ สุนทรภู่อายุในชายต้องสงสัยด้วย
ท่านจึงได้หลบหนีไปอยู่เพชรบุรีเป็นครั้งที่ 2 คราวนี้พาแม่จันภรรยาซึ่งคืนดีกันแล้ว
หลบหนีไปด้วย ไปพักที่บ้านขุนรองเพื่อนเก่าที่เคยไปหาในคราวแรก ตอนนั้นขุนรอง
ได้เลื่อนเป็นขุนแพ่ง ฉันทน์ ขำวิไล (2498 : 148) ใ้ขอสันนิษฐานว่า
"สุนทรภู่อายุที่ขานขุนแพ่งแห่งเดียวหรือที่อื่นอีกบ้างไม่ปรากฏหลักฐาน อาชีพ
ของสุนทรภู่ในขณะนั้นคงจะแต่งหนังสือและสอนหนังสือ ซึ่งเป็นวิชาที่ท่านถนัดมา
แต่แรก จนมีลูกศิษย์ทั้งหญิงชายจึงกล่าวไว้ในนิราศเมืองเพ็ชรก็หลายคน"

ต้นปี พ.ศ. 2363 สุนทรภู่จึงเดินทางกลับกรุงเทพฯ ขณะนั้นท่านมี
อายุได้ 35 ปี ท่านได้พาแม่จันซึ่งไกลกำหนดคดลอคกลับมาด้วย และแม่จันก็ให้
กำเนิด "หนูพุก" ลูกชายคนแรก ในปี พ.ศ. 2363 นั้นเอง

ขณะเดียวกัน งานที่สุนทรภู่สร้างไว้นับตั้งแต่เริ่มแรกจนถึง พ.ศ. 2363 ไคแพร่หลายเป็นที่นิยมในหมู่ชนชั้นผู้ดีมากขึ้น จนมีชื่อเสียงเกียรติคุณกระจายไปทั่วเมือง ทราบถึงพระเนตรพระกรรณพระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย ซึ่งทรงเป็นพระมหากวีพระองค์หนึ่ง จะทรงเห็นแนวความคิดและสำนวนที่สุนทรภู่แต่งไว้อีกแหลม และอาจจะทรงเห็นแววมายตั้งแต่เมื่อครั้งถึงบัตร์สนเท่ห์นั้นด้วย จึงมีกระแสรับสั่งให้หาตัวสุนทรภู่เข้ารับราชการในกรมพระอาลักษณ์ ฉันทน์ ขำวิไล (2498 : 151) กล่าววา

...มูลเหตุที่สุนทรภู่เข้ารับราชการนี้ บางทีประกอบด้วย เจ้าฟ้ากรมหลวงพิทักษ์มนตรีไคทรงสนับสุนนอยู่บาง เพราะพระองค์เป็นกวีที่ปรึกษาและใกล้ชิดกับเจ้านายฝ่ายพระราชวังหลัง คงทรงทราบชื่อเสียงหรือหนังสือที่สุนทรภู่แต่งไว้เห็นคืออยู่ จึงทรงส่งเสริม ทางฝ่ายเจ้านายและญาติผู้ใหญ่จึงหมคความ รังเกียจ

สุนทรภู่จึงเข้ารับราชการใน พ.ศ. 2363 ไคทำความชอบในหน้าที่คือ สามารถต่อพระราชนิพนธ์ละครเรื่องรามเกียรติ์เป็นที่ถูกพระราชหฤทัยหลายครั้ง จนทรงโปรดปรานเป็นอันมาก ต่อมาสุนทรภู่ได้รับพระมหากรุณาธิคุณโปรดเกล้าฯ ให้ดำรงตำแหน่งกวีที่ปรึกษาคนหนึ่ง มีตำแหน่งเป็นขุนสุนทรโวหารในกรมพระอาลักษณ์ และได้รับพระราชทานที่ให้อยู่เรือนเป็นห้องอยู่อาศัยไคหาช่างใกล้ ๆ กับวังหลัง

เมื่อสุนทรภู่รับราชการ เป็นกวีที่ปรึกษาในพระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัยนั้น ก็มีสมเด็จพระเจ้าฟ้ากรมหลวงพิทักษ์มนตรีและพระเจ้าลูกยาเธอ กรมหมื่นเจษฎาบดินทร์ (ต่อมาเสด็จขึ้นเสวยราชย์เป็นพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว) เป็นกวีที่ปรึกษาอยู่ร่วมกัน กล่าวกันว่าสุนทรภู่มีเรื่องขัดแย้งพระนิพนธ์ของกรมหมื่นเจษฎาบดินทร์ต่อพระที่นั่งในละครเรื่องอิเหนาตอนบุษบาลงสังข์ และอีกครั้งหนึ่งในละครเรื่องสังข์ทองตอนห้าวสามลจะให้อูกสาวเลือกคู่ จนต้องทรงแก้ไขใหม่ตามที่สุนทรภู่แย้ง เป็นมูลเหตุให้กรมหมื่นเจษฎาบดินทร์ขัดเคืองพระทัย ถึงกับมีนตึงต้อสุนทรภู่มาจนตลอดรัชกาลที่ 2

ในระหว่างที่สุนทรภู่รับราชการอยู่นั้น มีเหตุให้ต้องถูกจำคุก ด้วยว่า ครั้งหนึ่งเมาสุราไปหามารดา ถูกว่ากล่าวกลับชู้เชื่อนมารดา ญาติผู้ใหญ่ห้ามปราม ก็ไม่ฟังซ้ำหุบตัจฉนาตีสู่ใหญ่ได้รับบาดเจ็บ เขาจึงทูลเกล้าฯ ถวายฎีกา พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวทรงกริ้วมีรับสั่งให้เอาตัวสุนทรภู่ออกไปจำคุก ท่านจะติดคุกอยู่นานเท่าไร ไม่ปรากฏ เล่ากันถึงเหตุที่จะพ้นโทษว่าพระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย ทรงพระราชนิพนธ์ทละครเรื่องหนึ่งติดขัด ไม่มีผู้ใดจะแต่งต่อให้เป็นที่สมพระราช ฤทัยได้ จึงโปรดเกล้าฯ ให้เบิกตัวสุนทรภู่ออกมาแต่งต่อ ซึ่งก็ได้ตั้งพระราชประสงค์ จึงทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้พ้นโทษกลับมารับราชการดังเดิม

ในระยะที่รับราชการอยู่นั้น สุนทรภู่ออกไปชอบพอรักใคร่กับหญิงอีกคน หนึ่งชื่อนิม เป็นชาวบางกรวย อำเภอบางกอกน้อย จังหวัดธนบุรี ต่อมาก็ได้เป็น ภรรยา เป็นเหตุให้แม่จันภรรยาคนแรกตัดสินใจหย่าขาดจากสุนทรภู่อ ซึ่งอยู่ในราว พ.ศ. 2364 ต่อมาแม่จันก็ไปได้อีกสามีใหม่ สุนทรภู่อจึงอยู่กับแม่จันจนได้ลูกชายอีกคนคือ "หนูตาบ" เมื่อ พ.ศ. 2365

ปลายรัชกาลที่ 2 ราว พ.ศ. 2364-พ.ศ. 2367 โปรดให้สุนทรภู่อ เป็นครูสอนหนังสือถวายพระเจ้าลูกยาเธอ เจ้าฟ้าอาภรณ์ ขณะนั้นมีพระชนม์อยู่ในราว 7-8 พรรษา สุนทรภู่อได้แต่งกลอนเรื่องสวัสดิศรัทธาถวายไว้ เรื่องหนึ่ง

พ.ศ. 2367 พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย เสด็จสวรรคต สมเด็จพระเจ้าลูกยาเธอ กรมหมื่นเจษฎาบดินทร์ ขึ้นครองราชสมบัติ ทรงพระนามว่า พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว เมื่อสิ้นรัชกาลที่ 2 สุนทรภู่ออกบวช สุนทรภู่ออกบวชคราวนี้กล่าวกันว่า เพื่อหลีกเลี่ยงราชภัย เนื่องจากพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงขัดเคืองสุนทรภู่อมาตั้งแต่ครั้งรัชกาลที่ 2 สมเด็จพระยาตำราญราชานุภาพ (2518 : 155) ประทานพระวินิจฉัยไว้ว่า ก่อนออกบวชสุนทรภู่อจะถูกถอดยศด้วย ดังปรากฏคำรำพันใน "นิราศภูเขาทอง" ว่า

ถึงสามโคกโศกถวิลถึงปั้นเกล้า พระพุทธเจ้าหลวงบำรุงซึ่งกรุงศรี
 ปรทานนามสามโคกเป็นเมืองตรี ชื่อพุมธานีเพราะมีบัว
 โอ้พระคุณบุญล้นไม่กลับหลัง แต่ชื่อตั้งก็ยังมีอยู่เขาธูทัว
 โอ้เรานี้ที่สุนทรปรทานตัว ไม่รอดชั่ว เช่นสามโคกยิ่งโศกใจ
 ล้นแผ่นดินล้นนามตามเสด็จ ต้องเที่ยวเตร็ดเตรหาที่อาศัย¹
 (หน้า 155)

นอกจากนี้ เมื่อพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว โปรดเกล้าฯ ให้
 ระดมเหล่ากวีแต่งคำประพันธ์จารึกวัดพระเชตุพนวิมลมังคลาราม นับเป็นการประชุม
 กวีครั้งใหญ่ แต่สุนทรภู่ซึ่งเป็นกวีมีชื่อผู้หนึ่งกลับมิได้แต่งคำจารึกในครั้งนี้เลย เป็น
 การแสดงว่าสุนทรภู่คงจะเป็นคนมีตำหนิโทษ พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว
 ไม่ทรงโปรด

หลังจากออกจากราชการและออกบวชในปี พ.ศ. 2367 แล้ว สุนทรภู่
 ได้ใช้ชีวิตส่วนใหญ่ด้วยการท่องเที่ยวไปตามหัวเมืองต่าง ๆ เช่น เพชรบุรี
 ราชบุรี กาญจนบุรี เป็นต้น ช่วงเวลาดังกล่าวนี้เป็นช่วงที่ท่านต้องผจญกับความ
 หักขยักนานาประการ ความส่วนใหญ่สุนทรภู่ได้พรรณนาไว้ใน "รำพันพิลาป"
 ซึ่งแต่งในปี พ.ศ. 2385 ขณะจำพรรษาที่วัดเทพธิดา

หลังจากนั้นสุนทรภู่ก็เดินทางกลับมาอยู่ที่วัดราชบุรณะในกรุงเทพฯ เมื่อ
 พ.ศ. 2370 ขณะนี้อายุได้ 42 ปี ในขณะที่จำพรรษาอยู่ที่วัดราชบุรณะนั้น มี
 เหตุการณ์บางอย่างที่ทำให้สุนทรภู่เดือดร้อนใจจนต้องเดินทางไปอยุธยา ซึ่ง
 สมเด็จพระมหาพรหมดำรงค์ราชานุกาฬทรงกล่าววว่า เนื่องจากสุนทรภู่กระทำผิดวินัย
 สงฆ์ อาจเป็นเพราะสุนทรภู่เสเพลสุรา จึงถูกกัณฑ์พาศนัยกรรม (ขี้ไล่) ให้ออก
 ไปจากวัดราชบุรณะ สุนทรภู่จึงได้เดินทางไปวัดกุหาทองเพื่อนมัสการพระธาตุ

¹ ในงานวิจัยนี้ ข้อความจากบทประพันธ์ของสุนทรภู่จะยกจาก
 กรมศิลปากร (ตรวจสอบชำระ), ชีวิตและงานของสุนทรภู่. พิมพ์ครั้งที่ 9
 กรุงเทพมหานคร : คลังวิทยา, 2518.

ครั้งนี้ท่านได้แต่ง "นิราศภูเขาทอง" เมื่อ พ.ศ. 2371 ดังมีความกล่าวถึงเหตุการณ์ตอนนี้ในนิราศภูเขาทอง ว่า

โออวาสราษุระพระวิหาร แต่เนินานันท์วิภาจะมาเห็น
 เหลือรำลึกนึกน่าน้ำตากระเด็น เพราะชุกเข็ญคนพาลมารานทาง
 จะยกหยิบธิดีเป็นที่ตั้ง ก็ใช้ดังแทนสัดเห็นชัศขวาง
 จึ่งจำลาอวาสนิราศร้าง มาอ้างว้างวิญญานในสาคร
 (หน้า 151)

ชีวิตในช่วงนี้สุนทรภู่ทุกข์ยากมาก ไม่มีที่อาศัย ดังความในนิราศภูเขาทองตอนหนึ่ง
 ว่า

โอสุธาหนาแน่นเป็นแผ่นหิน ถึงสี่หมื่นสองแสนทั้งแดนไตร
 เมื่อเคราะห์ร้ายกายเราก็ต้าน ไม่มีที่พสุธาจะอาศัย
 ล้วนหนามหนีบเจ็บแสบค้ำแคบใจ เหมือนเกลไรรังเรออยู่เอกา
 (หน้า 154)

สุนทรภู่ใช้เวลาเดินทางไปและกลับเพียง 4 วัน กลับมาอยู่วัดอรุณราชวราราม ต่อมาใน พ.ศ. 2372 สุนทรภู่ก็ได้เป็นครูของเจ้านายอีก 2 พระองค์ เจ้าฟ้ากุลทลหิยวดีได้ทรงมอบให้เจ้าฟ้ากลางกับเจ้าฟ้าบัว พระอนุชาของเจ้าฟ้าอาภรณ์มาเป็นศิษย์สุนทรภู่ และได้ทรงส่งเสด็จอุปถัมภ์สุนทรภู่ในเวลาต่อมา ท่านถวายพระอักษรไม้นานนักก็ต้องเดินทางไปหัวเมืองอีก ท่านได้แต่งเพลงยาวถวายโอวาทพูลลาเจ้าฟ้ากลางและเจ้าฟ้าบัวไว้เป็นอนุสรณ์เรื่องหนึ่ง

พ.ศ. 2374 สุนทรภู่เดินทางไปเพชรบุรีด้วยกิจธุระอย่างใดอย่างหนึ่ง ซึ่งท่านกล่าวไว้ไม่ชัดเจนนักว่าเป็นอะไร ทราบแต่เพียงว่าเป็นเรื่องที่ขบอาสว

เจ้านายพระองค์หนึ่งมา เมื่อสุนทรภู่เดินทางกลับมาแล้ว ก็ย้ายจากวัดอรุณ-
ราชวรารามไปอยู่วัดพระเชตุพนวิมลมังคลาราม เนื่องจากพระองค์เจ้า
ลักขณานุคุณจะทรงผนวชใน พ.ศ. 2375 มาประทับที่วัดพระเชตุพนวิมลมังคลาราม
จึงนิมนต์ให้สุนทรภู่นำมาเป็นที่เสด็จ เพราะชอบพออัธยาศัยกันมาก ขณะนั้น
กรมสมเด็จพระปรมานุชิตชิโนรส (ขณะนั้นดำรงพระยศเป็นกรมหมื่นนุชิตชิโนรส)
ทรงเป็นเจ้าอาวาสวัด ประทานอนุญาตให้สุนทรภู่อยู่ที่นั่นได้ ต่อมาสุนทรภู่ก็เดินทาง
ไปอยู่ธุดงค์ด้วยเหตุว่า ท่านได้ลาแหว่งมาจากเมืองเหนือว่ามีอายุวัฒนะฝังไว้ที่
วัดเจ้าฟ้าอากาศ จึงพยายามไปหายอายุวัฒนะนั้น แต่ปรากฏว่าไม่เป็นผลสำเร็จ
จึงได้กลับลงมากรุงเทพฯ ปรากฏความใน "นิราศวัดเจ้าฟ้า" ซึ่งสุนทรภู่แต่งเป็น
สำนวนพรรณนาผู้เป็นบุตร คราวนั้นได้พาลูกสาวไปด้วยคือ พัด ดาบ บุตรชาย
และกลั่นบุตรบุญธรรม ในช่วงนี้ได้กล่าวถึงภรรยาที่อยู่บางกรวยแม่ของหนูตาบซึ่ง
ตายไปแล้วคือ แม่มิม

ต่อมาเมื่อพระองค์เจ้าลักขณานุคุณทรงลาผนวชแล้ว ทรงชวนสุนทรภู่ให้
ไปอยู่ที่วัดมหาธาตุยุวราชรังสฤษฎิ์ ซึ่งอยู่ใกล้วังท่าพระอันเป็นที่ประทับ เพื่อจะได้
สะดวกแก่การที่ทรงอุปถัมภ์คือ ส่งสำรับอาหาร เป็นต้น พระองค์เจ้าลักขณานุคุณ
โปรดสักวา เวลาไปทรงสักวาที่ใด จะให้นิมนต์สุนทรภู่ลงเรือสักวาไปด้วยเสมอ
ให้ไปเป็นผู้บอกสักวาทั้งยังเป็นพระ สุนทรภู่คงจะลาสักกลับเป็นพราวาสในขณะนี้
แต่ยังคงฟังพระบารมีพระองค์เจ้าลักขณานุคุณอยู่ สมเด็จพระยาดำรงราชานุภาพ
ทรงกล่าววว่า ในตอนนั้นสุนทรภู่จะได้แต่งหนังสือบทกลอนถวายอีก เช่น กลอน
เฉลิมพระเกียรติพระองค์เจ้าลักขณานุคุณ นิราศอิเหนา และพระอภัยมณี ซึ่งเริ่ม
แต่งไว้ในตอนนั้นเช่นกัน แต่จะแต่งถึงตอนใดไม่ปรากฏ พ.ศ. 2378 พระองค์เจ้า
ลักขณานุคุณสิ้นพระชนม์ สุนทรภู่หมดที่พึ่งต้องตกยากอีกครั้งหนึ่ง ลำบากยิ่งกว่าก่อน
ไม่มีบ้านเรือนจะอาศัย ต้องลงเรือเที่ยวจรดอยู่ตามสวนหาเลี้ยงชีพด้วยการ
รับจ้างแต่งบทกลอน กับทำการค้าขายประกอบกัน ในช่วงนี้สุนทรภู่มีภรรยาอีก
หลายคน แต่ภรรยาที่อยู่ด้วยกันเป็นหลักฐานจนเกิดบุตรอีกหนึ่งคนคือ "ม่วง" ลูกชื่อ
นิล

ต่อมาเมื่อสุนทรภู่ได้รับความยากลำบากในการครองมรวาสยั้งขึ้น
ประจวบกับหนูพัดอายุครบอุปสมบทในปี พ.ศ. 2383 สุนทรภู่จึงเข้ากราบทูล
ปรารภเรื่องที่เป็นมาถวายสมเด็จพระปฐมบรมมหาชนก วัดพระเชตุพน
วิมลมังคลารามให้ทรงทราบ จึงได้รับพระอุปการะบวชให้ทั้งบิดาและบุตร ใน
พ.ศ. 2383 เมื่อบวชแล้วก็ไปอยู่ที่วัดราชบูรณะ ดังที่ ฉันทน์ ขำวิไล
(2498 : 338) กล่าวไว้ว่า

...สมเด็จพระปฐมบรมมหาชนกทรงรับช่วยบวชให้
แต่มีได้ให้จำพรรษาอยู่ที่วัดพระเชตุพนฯ ทรงแนะนำให้ไป
อยู่กับสมเด็จพระวันรัตน์ วัดราชบูรณะ ซึ่งสมเด็จพระวันรัตน์
ก็ยินดีรับรอง...สมเด็จพระวันรัตน์นี้คือ พระธรรมมุนี (นาค)
ที่สุนทรภู่เคยบวชอยู่ในครั้งก่อน และต่อมาถึง พ.ศ. 2369
ได้รับพระราชทานเลื่อนสมณศักดิ์เป็นพระวันรัตน์ (ต่อไปได้
เป็นสมเด็จพระสังฆราช)

สุนทรภู่อยู่ที่วัดราชบูรณะไม่นานก็เกิดไม่สบายใจอย่างใดอย่างหนึ่งขึ้น จึงขอ
พระบารมีสมเด็จพระปฐมบรมมหาชนกย้ายไปอยู่ที่วัดเทพธิดา และไปจำ
พรรษาแรกที่วัดเทพธิดา

ใน พ.ศ. 2384 เดินทางไปสุพรรณบุรีเพื่อไปหาแร่และยาอายุวัฒนะ
แต่ไม่ประสบผลสำเร็จตามที่มุ่งหวัง จากสุพรรณบุรี สุนทรภู่เดินทางกลับมาอยู่ที่วัด
เทพธิดาตามเดิม ในระยะนี้ได้รับความอึดอัดและคับแค้นใจอีกจึงคิดจะสึก แต่ได้
รับความอุปการะจากกรมหมื่นอัปสรสุดาเทพ ซึ่งเป็นพระพี่นางของพระองค์เจ้า
ลักขณานุคุณ เหตุที่กรมหมื่นอัปสรสุดาเทพทรงเมตตาอุปการะสุนทรภู่ นั้น กล่าวกัน
ว่าเพราะได้ทรงหนังสือเรื่องพระอภัยมณีแล้วทรงพอพระทัย ทรงเห็นว่าเรื่องยังไม่จบจึงโปรดให้สุนทรภู่แต่งตอนนำขึ้นถวายเดือนละ 1 เล่ม สมุคไทย พ.ศ. 2385
สุนทรภู่ตกลงใจสึก เมื่อออกพรรษา และได้แต่งหนังสือเรื่อง "รำพันพิลาป" ไว้
อีกเรื่องหนึ่ง ในตอนนี้เนื้อเรื่องกล่าวถึงความหลังตั้งแต่แรกออกจากราชการตลอด
มาจนมาอยู่วัดเทพธิดา และกล่าวถึงชีวิตที่เป็นอยู่ในขณะนั้นด้วย นางตอนทำเป็น
ความฝัน รำพันถึงความไม่สบายใจเมื่อกลับจากสุพรรณบุรีมาอยู่วัดเทพธิดา

รวมเวลาที่สุนทรภู่เมื่อสักครั้งแรกอยู่ในเทศมราวาสได้ 5 ปี และเมื่อ
บวชครั้งที่ 2 อยู่จำพรรษาที่วัดเทพธิดารวมได้ 3 พรรษา ใน พ.ศ. 2385 นั้น
อายุได้ 57 ปี เมื่อสักแล้วจึงไปถวายตัวกับสมเด็จพระเจ้าฟ้ากรมขุนอิศเรศรังสรรค์
ณ พระราชวังเดิมธนบุรี ฉันทน์ ขำวิไล (2498 : 390) ให้ความเห็นว่า

...การสักครั้งนี้คงเนื่องด้วยความหวังจะพึ่งบารมีกรมหมื่น
อับสรสูดาศเทพ และเรื่องก็เป็นไปตามที่ได้หวังไว้ ด้วย
กรมหมื่นอับสรสูดาศเทพจะทรงสนับสนุนสุนทรภู่ให้ถวายตัวแด่
สมเด็จพระเจ้าฟ้ากรมขุนอิศเรศรังสรรค์ ซึ่งพระองค์ทรงโปรด
ดอกสร้อยสักรา แอลลาว และบทกลอนอื่น ๆ ด้วย และ
ขณะนั้นพระองค์คงจะทรงรู้จักหรือได้ยินชื่อเสียงของสุนทรภู่
มาบ้างแล้ว เพราะฉะนั้นเมื่อสุนทรภู่สักครั้งนี้ สุนทรภู่จึงได้
รับอุปการะจากเจ้านายทั้งสองพระองค์นั้น

ในระหว่างที่สุนทรภู่อยู่ในอุปการะของสมเด็จพระเจ้าฟ้ากรมขุนอิศเรศรังสรรค์
สุนทรภู่ได้เดินทางไปนมัสการพระปฐมเจดีย์ที่นครปฐม และได้แต่ง "นิราศ
พระปฐม" ซึ่งเป็นนิราศเรื่องสุดท้ายในชีวิตของสุนทรภู่

เมื่อกลับจากนครปฐม ก็ได้ไปอยู่ที่พระราชวังเดิมตลอดมา จนถึง
พ.ศ. 2388 กรมหมื่นอับสรสูดาศเทพสิ้นพระชนม์ ครั้นถึงปลายปี พ.ศ. 2394
พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวสวรรคต สมเด็จพระเจ้าน้องยาเธอ
เจ้าฟ้ามงกุฎ เสด็จขึ้นเสวยราชสมบัติ ทรงพระนามว่า พระบาทสมเด็จพระ
จอมเกล้าเจ้าอยู่หัว (รัชกาลที่ 4) ต่อมาพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้า-
อยู่หัว โปรดเกล้าฯ สถาปนาสมเด็จพระเจ้าน้องยาเธอเจ้าฟ้ากรมขุนอิศเรศ-
รังสรรค์ เป็นพระบาทสมเด็จพระปิ่นเกล้าเจ้าอยู่หัว พระองค์จึงเสด็จย้ายจาก
พระราชวังเดิมไปประทับที่พระราชวังบวรสถานมงคล (วังหน้า) และทรง
พระราชทานบรรดาศักดิ์ให้สุนทรภู่เป็นที่พระสุนทรโวหาร ตำแหน่งเจ้ากรมพระ
อालักษณ์ ฝ่ายพระราชวังบวรสถานมงคล ใน พ.ศ. 2394 เมื่ออายุ 66 ปี

ในระหว่างที่รับราชการอยู่นั้น สุนทรภู่แต่งหนังสืออีก 2 เรื่อง คือ บทละครเรื่องอภัยนุราช ซึ่งแต่งถวายพระองค์เจ้าดวงประภา พระราชธิดาใน พระบาทสมเด็จพระปิ่นเกล้าเจ้าอยู่หัว กับเสภาพระราชพงศาวดาร ซึ่งพระบาท สมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว โปรดเกล้าฯ ให้แต่งอีกเรื่องหนึ่ง นอกจากนี้ ยังมีบทเห่สำหรับกล่อมเจ้านายที่ยังทรงพระเยาว์อีก 4 เรื่อง คือ บทเห่เรื่อง จักรบรรพชา บทเห่เรื่องกาگی เรื่องพระอภัยมณี และเรื่องโคบุตร แต่มิใช่แต่งใน คราวเดียวกัน เมื่อถึงสมัยรัชกาลที่ 4 บทเห่กล่อมของสุนทรภู่นี้ใช้กล่อมบรรทม เจ้านายทั่วพระราชวังจนตลอดรัชกาล

สุนทรภู่อับราชการเป็นที่พระสุนทรโวหารอยู่ 5 ปี ถึงแก่กรรมใน รัชกาลที่ 4 ณ บ้านในบริเวณพระราชวังบวรสถานมงคล เมื่อปีเถาะ พ.ศ. 2398 รวมอายุได้ 70 ปี

ความเป็นมาของนิราศ

นิราศ ตามพจนานุกรมฉบับราชบัณฑิตยสถาน (2526 : 443)
ให้ความหมายไว้ว่า

- นิราศ 1 ก. ไปจาก ระเหะหน ปราศจาก
 น. เรื่องราวที่พรรณนาถึงการจากกันหรือจากที่อยู่
 ไปในที่ต่าง ๆ เป็นต้น มักแต่งเป็นกลอนหรือ
 โคลง เช่น นิราศนรินทร์ นิราศเมืองแกลง (ส.)
- นิราศ 1 ก. ปราศจากความหวัง ไม่มีความต้องการ หมด
 อยาก เจษอยู่ (ส.; ป. นิราศ)

พระราชวังเชอกรมหมื่นพิทยาลงกรณ์ (2503 : 7) ประทานข้อ
สันนิษฐานไว้ว่า

...ถ้าลองถามผู้รู้ภาษาบาลีหรือสันสกฤตว่า นิราศมาจาก
คำไหน แปลว่าอะไร เขามักจะตอบว่านิราศมาจาก นิร
แลอาศา แปลว่า ไม่มีอาศาหรือไม่มีหวัง คำแปลเช่นนี้
ผู้เขียนไม่วางใจว่าถูก เพราะศัพท์แปลว่า ไม่มีหวังหรือ
ไม่มีอาศา ไม่เห็นน่าจะใช้เป็นชื่อหนังสือพรรณนาความ
ร้างเมียดด้วยประการใดเลย

ถ้าจะพูดตามศาสนาของเรา อาศาหรือความหวัง
เป็นเครื่องรอน เป็นของไม่ดี ไม่มีอาศาก็คือตัดเครื่อง
รอนได้ ซึ่งย่อมเป็นความสุข คำถาในภาษาสันสกฤตมีว่า
อาศาหิ ปรมิ หฤชึ ในราศย์ ปรมิ สุขึ แปลว่า ความหวัง
เป็นทุกข์ยิ่ง ปราศจากความหวังเป็นสุขยิ่ง

ในภาษาบาลีมีตัวอย่างในวิสุทธิชาดกว่า นิราสนฺติ ปุคฺคา
หาราหิ นิราส จิตฺตํ ความว่า นิราศจิต คือจิตที่ปราศ
ลูกเมียดโดยไม่มีเครื่องรอนกังวล หมายความว่า ตัดขาด
ได้ในเวลากำหนด ไม่ใช่คร่ำครวญในคราวพรากอย่าง
หนังสือนิราศของเราเป็นการตรงข้ามกันอยู่ฉะนี้

ก็เมื่อนิราศมีความว่า ถ้าตัดความรอนได้ ย่อมเป็น
ทางดีในทางศาสนา แต่เราเอามาใช้เป็นชื่อหนังสือที่คร่ำ
ครวญถึง เมื่อยันเติมไปด้วยความรอนไซ้รักก็ดูไม่เข้ากันและ
เหตุฉะนี้จึงไม่น่าเชื่อว่า คำว่า นิราศ ซึ่งเป็นชื่อหนังสือ
ชนิดหนึ่งของเรานั้น จะมาจากคำที่แปลว่า ไม่มีอาศา หรือ
ถ้าจะกล่าวอีกอย่างหนึ่งก็คือว่า ของตรงกันข้ามไม่ควรเชื่อ
ว่ามาจากกัน สื่คำจะมาจากสีขาวไม่ได้ ที่กล่าวนั้นน่าจะเอา
เป็นยุติได้ว่า หนังสือนิราศไม่ได้แปลว่า หนังสือไม่มีความ
หวัง (ไม่มีอาศา)...

เทือก กุสุมา ณ อยุธยา (2514 : 49) ได้ให้ความหมายของ "นिरास" ว่า

ก) มาจากศัพท์ "नि" หรือ "निर" ซึ่งเป็นอุปสรรคนำหน้าคำอื่น แปลว่า "ไม่ ไม่มี" เช่นในศัพท์ว่า "निरंतराय" แปลว่า "ไม่มีอันตราย" "निर देश" (ใช้เนรเทศ) แปลว่า "ไม่มีที่อยู่ ให้ออกไปเสียจากถิ่นที่อยู่" แล้วจึงพบศัพท์ "निर" คือทำให้เป็นเสียงยาวเป็น "निरा" สำหรับใช้ในคำประพันธ์เป็นกริยา เช่น "เรียมนिरा เรือนสายสวาทสร้อย" แปลว่า "ไปจาก" เมื่อใช้เป็นนามว่า "निरास" ก็หมายความว่า "การพลัดพรากจากกันไป ไม่มีที่อยู่ประจำ" คำ "निरास" บางทีก็อ้างว่าเป็น "स" เข้าลิลิตทำนองคำอื่นที่ลงด้วย "स"

ข) มาจากศัพท์ "निर" แปลว่า "ไม่มี" บวกกับ "आस" แปลว่า "ความหวัง" ถ้าเป็นศัพท์ "निरास" (สันสกฤตใช้ निरास) แปลว่า หมดหวัง ปราศจากความต้องการ หรือ หมดอยาก (निर + आस्य)

เมื่อพิจารณาความหมายทั้งสองนัยแล้วจะเห็นว่าเข้าที่ทั้งสองประการ แต่ประการที่หนึ่งดูจะเข้าที่กว่า เพราะคำว่า "निरास" เมื่อมาใช้แต่งเป็นทำนองประพันธ์ดังที่ทำกันมาแล้ว ก็หมายความว่าไปในทางที่ผู้แต่งตงจากเคสสถานบ้านเรือน เดินทางไปทุกราย เช่น निरासเมืองแกลง निरासลอนดอน และที่ใช้เป็นกริยา เช่น "คุดบัษนิरासคู" ก็มี ส่วนความหมายประการที่สองเล็งถึงความหมดหวัง ความคร่ำครวญปริเทวนาการในการที่ตงจากคุรุก็ใครไป คูก็เข้าความเหมือนกันแต่ยังไม่เข้าที่เหมือนประการที่หนึ่ง ฉะนั้นน่าจะหมายความว่าในประการที่หนึ่งมากกว่า

อีกท่านหนึ่งที่ได้อธิบายถึงคำว่า นิราศ คือ อาจารย์เปลื้อง ฅ นคร (2523 : 304) ท่านกล่าวถึงนิราศว่า "นิราศคือการแสดงความอาลัยความผูกพันต่อคนที่ถูกทอดทิ้งไว้ข้างหลัง กวีแสดงออกซึ่งความรักความอาลัยนี้เป็นถ้อยคำและบันทึกไว้เป็นตัวอักษร"

พจนีย์ เทเวทิพย์ (2515 : 35) กล่าวว่า

...คำว่า นิร นิราศ ได้มีใช้ในความหมายว่า การพลัดพรากจากกัน มาตั้งแต่สมัยกรุงศรีอยุธยาตอนกลางแล้ว และคำว่า นิราศ ในสมัยนั้นก็เขียนกันหลายแบบ เช่น เขียนเป็น นิราษบ้าง นิราศบ้าง และที่ใช้เขียนเป็นนิราศก็มี ทั้งนี้ เพราะสมัยโบราณจะไม่เคร่งครัดเรื่องอักษรวิธี หรือจะเป็นเพราะเรื่องอักษรวิธียังไม่เป็นที่ยึดกันว่าจะใช้รูปใดก็ได้ ฉะนั้นคำคำเดียวกันจึงมีเขียนในรูปต่าง ๆ กันไป จนมาในปัจจุบันจึงใช้ลงรอยเป็นแบบเดียวกัน คือ นิราศ

กมล การกุศล (2520 : 2) เห็นว่า คำว่า

... "นิราศ" จะมีที่มาอย่างไรก็แล้วแต่จะพิจารณา แต่เราได้ใช้คำนี้ในความหมายว่า "พลัดพรากจากกัน" มานานแล้ว ดังปรากฏอยู่ในวรรณกรรมเก่า ๆ หลายเรื่อง เช่น

สังสารทุกข์แดงตั้ง	อันจงน
นิราศสี่ตัวชน	กล่าวได้
	โคลงนิราศหรืออุชย (ฉกัทลอสฺค)
แต่เรียมนิรสแกว	ไกลนาน
ฟ้าเฟื่องครรชิตหมอง	หม่นเศร้า
	โคลงทวาพศมาส

สระเหนาะนิราษนอง ลงเรือ
 สาวส่งเลวงเต็ม ผั่งงเฝ้า
 กำศรวลศรีปราชญ์

อักษรวิธีต่างกันเป็น นิราศ นิราส นิราษ นั้น
 ไม่ใช่ปัญหาสำคัญ เพราะโบราณไม่เคร่งครัดนัก หรือ
 อาจจะเป็นเพราะว่ายังเอาเป็นข้อยุติไม่ได้ว่าจะเขียน
 อย่างไร

рінฤทัย สัจพันธุ์ (2516 : 10-11) กล่าวว่า

คำว่า นิราศ เราเอามาใช้เป็น 2 ลักษณะ คือ

1. ใช้เป็นศัพท์ในประโยค (Lixical Term)

หมายความว่า จากหรือพลัดพราก

2. ใช้เป็นชื่อบทประพันธ์ชนิดหนึ่งที่มีเนื้อความโดย
 ทั่วไปกล่าวถึงการเดินทางและการคร่ำครวญถึงผู้หนึ่ง

และกล่าวต่อไปว่า ศัพท์นิราศที่ใช้อยู่ในวรรณคดีทั่วไป
 จะเริ่มใช้เมื่อใดไม่ปรากฏ แต่คิดว่ามีคำว่า "นิราศ" ใช้
 ในภาษาไทยมาเป็นเวลานานแล้ว และพบศัพท์ว่า "นิราศ"
 ในหนังสือมหาชาติคำหลวง ซึ่งเป็นวรรณคดีในสมัยพระบรม
 ไตรโลกนาถ (พ.ศ. 1991-2031) ซึ่งเป็นสมัยอยุธยา
 ตอนต้น ปรากฏอยู่หลายครั้ง เช่น

กษณนนั้นว่าเสียมขอเคอยทรง กหลุดหลนลง
 จากพระหัตถ์นมน กรนนเข้าแสรกคานพลัดจากองษา
 พระเนตรชวาก็กระเหม่นอยู่แล ผลไม้เห็นครหนัก
 อัสจรรยประจักษ์ตงงนิราศ ฝ่ายรุกชชาติบมีผล
 กกาลตลบัง เกอคมี่ สรรพวิดิทางหาง กชรอุ่มมวพิปริต
 โสคแล

ตุจลูนอยนิราศนม จะทนทุกขรคมคไทม์

ชื่อเชษฐชายชาลิกัณหา ทุกชั้นแน่นอนหนา กวานีราช
เมือง เป็นต้น

เอมอร ชิตตะโสภณ (2521 : 3) กล่าวสรุปความหมายของ
หนังสือนิราศไว้เป็นสองนัย ดังนี้

1) เป็นหนังสือที่แต่งขึ้นเพื่อแสดงอารมณ์ของกวี อันเนื่องมาจาก
การเดินทางพลัดพรากจากที่อยู่เดิมไปชั่วคราว เกิดความรู้สึกอาลัยรักคนใกล้ชิด
ที่อยู่เบื้องหลัง จึงเขียนขึ้นเพื่อมาเวลา

2) เป็นหนังสือที่แต่งขึ้นเพื่อสะท้อนทัศนะของกวีในอันที่จัดเป็น
จดหมายเหตุแจ้งระยะทาง ตลอดจนประมวลสภาพที่เดินทางไปประสบพบเห็น

จะเห็นได้ว่านิราศมีกำเนิดมาจากการเดินทาง หากย้อนกลับไปนึกถึง
สภาพของเมืองไทยในอดีต เราจะพบว่าทางคมนาคมที่สำคัญมากคือทางน้ำ การ
เดินทางทางน้ำต้องใช้เวลานาน คนที่เป็นฝีพายเองก็ต้องใช้แรงมาก ผู้ที่มีความรู้
ไม่ว่าจะเป็นกษัตริย์หรือขุนนางไม่มีอะไรทำแก้ความเบื่อหน่ายได้คือการแต่ง
บทประพันธ์ นับได้ว่านิราศถือกำเนิดมาด้วยเหตุนี้ ดังที่ สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ
กรมพระยาดำรงราชานุภาพ (2518 : 72) ทรงกล่าวไว้ว่า

...หนังสือจำพวกที่เรียกว่านิราศเป็นบทกลอนแต่งเวลาไป
ทางไกล มูลเหตุที่เกิดหนังสือชนิดนี้ขึ้น สันนิษฐานว่าคงเป็น
เพราะเวลาเดินทางที่มักต้องไปเรือหลาย ๆ วัน มีเวลาว่าง
มาก ได้แต่นั่ง ๆ นอน ๆ ไปจนเกิดเบื่อ ก็ต้องคิดหาอะไรทำ
แก้รำคาญ ผู้สันนิษัตในทางวรรณคดีจึงแก้รำคาญโดยกระบวนคิด
แต่งบทกลอน

เดิมนิราศคง เป็นเพียงบทประพันธ์ที่มาจากอารมณ์สะเทือนใจของผู้แต่ง
ซึ่งมีพื้นฐานมาจากความรักเพียงประการเดียว ดังนั้นนิราศในยุคแรก ๆ จึงเน้น
สำนวนโวหารที่คร่ำครวญพรรณนาถึงความรักและคนรักที่จากมา ต่อมาผู้ประพันธ์
นิราศก็ก้าวเลยจากชั้นการแสดงอารมณ์สะเทือนใจโดยใช้ความรู้สึกส่วนตัวมาถึง
การแสดงความเอาใจใส่ต่อสิ่งที่พบเห็นที่นอกเหนือไปจากเรื่องของตน เช่น

สภาพชีวิตของคนอื่น ๆ ในสังคมที่ได้ผ่านไปพบเห็น ความรู้เกี่ยวกับสิ่งต่าง ๆ ที่
ได้พบเห็น เป็นต้น เช่น นิราศลอนดอน กวีต่อไปของผู้แต่งคือการวิจารณ์สิ่ง
ต่าง ๆ หรือการกระทำต่าง ๆ ด้วยการใช้ความรู้สึกหรือทัศนะของตนเป็น
เครื่องตัดสิน เช่น นิราศหนองคาย

ในประวัติศาสตร์ของประเทศไทย สมัยสมเด็จพระนารายณ์มหาราช
ร้อยกรองเจริญขึ้นมากจนได้รับการยกย่องว่าเป็นยุคทองแห่งวรรณคดี มีกวีไม่
ปรากฏนามเขียนเรื่องทำนองนิราศไว้มาก เช่น ราชชาติปักษาคำฉันท์ แต่ไม่ได้
เรียกทำนองนิราศ แม้ลักษณะเนื้อหาของจะเข้าลักษณะการเขียนทำนองนิราศ ต่อมาใน
สมัยอยุธยาตอนปลาย ซึ่งเป็นยุคที่ร้อยกรองเจริญขึ้นมาก โดยเฉพาะในสมัย
สมเด็จพระเจ้าอยู่หัวบรมโกศ งานประพันธ์ประเภทเพลงยาวเจริญรุ่งเรืองใน
ยุคนั้น การเขียนนิราศก็ยังมีอยู่ แต่แต่งเป็นคำประพันธ์ประเภทกาพย์ โคลง เช่น
กาพย์ห่อโคลงประพาสธารทองแดง โคลงนิราศพระบาทของมหานาควัดมหาธาตุ
 เป็นต้น ส่วนนิราศที่แต่งเป็นคำกลอนนั้นมีน้อยเรื่องและมักเรียกขานอยู่ใน
ประเภทเพลงยาว ดังที่พระนิพนธ์ของสมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอกรมพระยา
คำจรงราชานุภาพ (2518 : 73) ที่ทรงกล่าวไว้ว่า

...นิราศครั้งกรุงศรีอยุธยาที่แต่งเป็นกลอนสุภาพมีปรากฏ
อยู่เรื่องเดียวแต่นิราศเมืองเพชรบุรีของหม่อมพิมเสน แต่
ก็รวมไว้ในเพลงยาวสังวาส หาได้แยกออกเป็นเรื่อง
ต่างหากเหมือนอย่างนิราศที่แต่งกันในชั้นกรุงรัตนโกสินทร์
ไม่ ถึงนิราศที่แต่งเป็นกลอนสุภาพในกรุงรัตนโกสินทร์
ชั้นแรกก็รวมอยู่ในเพลงยาวสังวาส มิได้แยกออกเป็น
ประเภทหนึ่งต่างหาก มีตัวอย่างที่สำคัญคือ นิราศท่าดินแดง
ซึ่งพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก ทรงพระราช
นิพนธ์เมื่อเสด็จยกกองทัพหลวงไปปราบพม่าเข้าศึกเมื่อปี
มะเมีย พ.ศ. 2329 ก็รวมอยู่ในเพลงยาวเพิ่งจะแยก
ออกเป็นนิราศเรื่องหนึ่งเมื่อในรัชกาลที่ 5

ในสมัยกรุงธนบุรีมีนิราศอยู่เพียงเรื่องเดียวคือ นิราศพระยามหาอนุภาพ
ไปเมืองจีน หรือที่เรียกว่านิราศขวางตุง ต่อมาในสมัยรัตนโกสินทร์ กวีได้เขียน
นิราศไว้มากและใช้ฉันทลักษณ์ทั้งโคลงและกลอนสุภาพ รื่นฤทัย สัจจพันธุ์
(2516 : 21) กล่าวถึงนิราศในสมัยรัตนโกสินทร์ไว้ ดังนี้

...การเรียกหนังสือ นิราศ เพิ่งปรากฏในสมัยรัตนโกสินทร์
ราวสมัยรัชกาลที่ 1 และน่าจะปรากฏเป็นครั้งแรกในนิราศ
คำโคลงของพระยาตรัง คือ ในนิราศตามเสด็จทัพหน้าน้ำน้อย
และนิราศไปแม่น้ำน้อยของศิษย์ศรีปราชญ์ ปรากฏนิราศคำ-
กลอนครั้งแรกในนิราศของสุนทรภู่ ส่วนการแบ่งแยกประเภท
ของคำประพันธ์ เริ่มปรากฏในรัชกาลที่ 5 ดังนั้นหนังสือ
กำสรวลโคลงคัม ทวาทศมาส หริภุญชัยโคลงลาว ฯลฯ ถูก
นำมารวบรวมไว้เป็นหนังสือนิราศในระยะหลังทั้งสิ้น รวมทั้ง
นิราศคำกลอนที่แต่งในระยะแรก ๆ ราวสมัยอยุธยาตอนปลาย
และรัตนโกสินทร์ ในตอนแรกจัดอยู่ในหนังสือพวกเพลงยาว
แม้จะมีลักษณะผิดจากเพลงยาวเรื่องอื่น ๆ คือ มีการพรรณนา
การเดินทางด้วย ไม่ใช่เป็นเพียงสารที่เขียนฝากรักผู้หญิง
เท่านั้น

กวีที่แต่งนิราศในครั้งรัชกาลที่ 1 รัชกาลที่ 2 จะถือคตินิยมต่างกันไป
เป็น 2 พวก พวกหนึ่งถือคติเดิมว่า โคลง ฉันท เป็นของสำคัญและแต่งยากกว่า
กลอน กวีพวกนี้แต่งนิราศคำโคลง ตามเยี่ยงอย่างกวีโบราณ กวีอีกพวกหนึ่งชอบ
เพลงยาว เช่นที่เล่นกันเมื่อกษัตริย์สมัยกรุงศรีอยุธยา กวีพวกนี้แต่งนิราศคำกลอน
ในกระบวนผู้ที่แต่งนิราศคำกลอน โดยเฉพาะในสมัยรัชกาลที่ 2 และรัชกาลที่ 3
ที่มีชื่อเสียงมากที่สุดคือ "สุนทรภู่" ท่านได้แต่งนิราศไว้เป็นจำนวนมากกว่ากวี
คนอื่น ๆ กลอนของท่านคนนิยมอ่านกันแพร่หลาย ทำให้ความนิยมในการแต่ง
นิราศคำกลอนเริ่มแพร่หลายมากขึ้น และได้ถือเอานิราศของสุนทรภู่เป็นแบบอย่าง
รื่นฤทัย สัจจพันธุ์ (2516 : 34) กล่าวถึงความเปลี่ยนแปลงนี้ว่า

...ความนิยมในการแต่งนิราศคำกลอนในยุคหลัง ๆ
 เพิ่มมากขึ้นทุกที เป็นเพราะวิวัฒนาการและความนิยม
 ในการแต่งคำประพันธ์ประเภทร้อยกรองของไทย
 เปลี่ยนไป สามารถแต่งกลอนให้เป็นวรรณคดีที่มีคุณค่า
 เทียบเท่าโคลงและฉันท ซึ่งถือว่าเป็นบทร้อยกรอง
 อย่างสูง เพราะแต่งยาก ในสมัยต่อมาจึงไม่มีนิราศ
 คำโคลงปรากฏมากนัก นิราศคำโคลง เรื่องสุดท้าย
 ปรากฏในสมัยรัชกาลที่ 7 คือ "นิราศพะอ่า" พระนิพนธ์
 ของกรมพระนราธิปประพันธ์พงศ์ จากนั้นก็ว่างเว้นไม่พบ
 โคลงนิราศ เรื่องใดอีกเลย จนในสมัยปัจจุบัน (พ.ศ.
 2511) มีโคลงของ พ.ณ.ประมวญมารค (หม่อมเจ้า
 จันทรจิรายุ รัชนี) แต่งเป็นอย่างล้อเลียน
 (Parody)

ความเป็นมาของนิราศทั้ง 9 เรื่อง

x1. นิราศเมืองแกลง

เป็นนิราศเรื่องแรกของสุนทรภู่ แต่งเป็นกลอนสุภาพความยาว 496
 คำกลอน สันนิษฐานว่าแต่งในรัชกาลที่ 1 เมื่อ พ.ศ. 2350 สมเด็จพระเจ้า
 บรมวงศ์ ออกกรมพระยาดำรงราชานุภาพ ทรงประมวลเรื่องราวที่ปรากฏใน
 นิราศเรื่องนี้ ประกอบปีศักราชปีเกิดของสุนทรภู่ และทรงวิเคราะหว่าสุนทรภู่คง
 จะแต่งขึ้นเมื่อมีอายุประมาณ 21 ปี คงมีชื่อเสียงในการแต่งกลอนถึงกับมีผู้ฝาก
 ตัวเป็นศิษย์ เพราะปรากฏในนิราศเรื่องนี้ว่ามีศิษย์ติดตามไปด้วย 2 คน คือ
 นายน้อยกับนายพุ่ม มีนายแสงชัยเป็นคนนำทาง ในการเดินทางใช้เรือแจว
 มีประทุนเป็นพาหนะ รวมเวลาเดินทางไปและกลับรวมทั้งอยู่ที่เมืองแกลงเป็น
 เวลาประมาณ 3 เดือน

วัตถุประสงค์ของการเดินทางคราวนี้ เพื่อไปเยี่ยมบิดาซึ่งบวชอยู่ที่เมืองแกลง สมเด็จพระยาตากษัตริย์ราชานุภาพ ผู้ทรงนิพนธ์ประวัติสุนทรภู่ ทรงคาดว่าบวชที่สุนทรภู่จะคิดไปบวชเพราะเวลานั้นอายุ 21 ปีแล้ว เพื่อให้หมดเคราะห์หมดโศกหลังจากถูกเวณจำมา แต่พอไปถึงก็ไม่ได้บวช เพราะไปป่วยเป็นไข้ป่าเกือบเอาชีวิตไม่รอด รักษาตัวหายก็กลับกรุงเทพฯ แม้จะไม่ได้บวชในคราวนั้น สุนทรภู่ก็ได้ทำบุญถือศีลเหมือนอย่างบวช ดังได้กล่าวไว้ในนิราศว่า

คยุบ้านกร่ำทำบุญกับบิดุเรศ	ถึงเดือนเศษโศกชুবจนรูปผอม
ทุกคืนคำกำสรดสู้ออม	ประณตนมพุดศุคนกรุณา
ทั้งถือศีลกินเพลเหมือนเช่นบวช	เย็นเย็นสวดศักราชศาสนา
พยายามตามกิจด้วยบิดา	เป็นฐานานุประเทศอธิปัตติ
จอมภษัตริย์มีเสถียรชานนาม	เจ้าอารามอารัญชรรมรังษี
เจริญพรตศยั้งมิ่งโมลี	กำหนดยี่สิบวัสสาถาวร

(หน้า 105)

ขณะนั้นบิดาของสุนทรภู่บวชได้ 20 พรรษาแล้ว ฉันทน์ ขำวิไล (2498 : 103) กล่าวถึงตำแหน่งบิดาของสุนทรภู่ว่า "ที่กล่าวกลอนถึงบิดาว่า "เป็นฐานานุประเทศอธิปัตติ" ดังนี้ จึงแยกคำประพันธ์ออกเป็น ฐาน อนุประเทศ อธิปัตติ แล้ว แยกคำ "ฐาน" ว่า ตำแหน่ง "อนุประเทศ" ว่า เมืองเล็ก ๆ "อธิปัตติ" ว่า เป็นใหญ่ใจความว่า เป็นตำแหน่งใหญ่เฉพาะในถิ่นนี้ (อนุประเทศ) คือไม่ตลอดทั่วไปทั้งจังหวัด จะเป็นความที่หมายว่า เป็นเจ้าคณะแขวง ในอำเภอเมืองแกลง มิใช่เจ้าคณะจังหวัดใหญ่ แต่ก็ เป็นชั้นพระครูสัญญาบัตร ซึ่งทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ แต่งตั้งพระราชทานนามว่า พระครูธรรมรังษี"

วัตถุประสงค์ของการไปเมืองแกลงในคราวนี้อีกประการหนึ่งคือ สุนทรภู่คงจะได้รับใช้เจ้านายองค์ใดไปกิจธุระด้วย ดังความกล่าวไว้ว่า

โอยยามยากจากเมืองแล้วล้มมั่ง มากร้ายุงเวทนาประดาหาย
จะกรวดน้ำคว่ำขันจนวันตาย แม่เจ้านายทานไม้ไผ่แล้วไม่มา
(หน้า 86)

สุนทรภู่ไปเมืองแกลงคราวนี้เพื่อบวชหรือเพราะเจ้านายใช้ไป หรืออาจทั้งสองอย่างก็ได้

นิราศเรื่องนี้พรรณาสภาพความเป็นไปหลายอย่างของกรุงรัตนโกสินทร์ สมัยรัชกาลที่ 1 พรรณานาชนบทไทยแถบเมืองราชบุรี ระยอง เน้นตำบลบ้านกร่าง อำเภอแกลง ทั้งยังแสดงประวัติชีวิตวัยหนุ่มอันเกี่ยวกับหญิงคนรักที่ชื่อ "จัน" ซึ่งต่อมาได้เป็นภรรยาคนแรกของสุนทรภู่ ไว้อย่างชัดเจน

2. นิราศพระบาท

สุนทรภู่แต่งนิราศพระบาทในวัยหนุ่ม นับเป็นนิราศเรื่องที่ 2 รองจากนิราศเมืองแกลง แต่งเป็นกลอนสุภาพความยาว 462 คำกลอน แต่งเมื่อปลายปี พ.ศ. 2350 เมื่อครั้งที่ท่านเป็นมหาดเล็กในพระองค์เจ้าปฐมวงศ์ พระโอรสกรมพระราชวังหลัง

นิราศเรื่องนี้ สุนทรภู่เล่าเรื่องการเดินทางตามเสด็จพระองค์เจ้าปฐมวงศ์ (ซึ่งขณะนั้นทรงผนวชอยู่ที่วัดระฆังโฆสิตาราม) ในฐานะมหาดเล็ก ไปนมัสการพระพุทธบาทที่สระบุรี เริ่มเดินทางไปทางเรือจนถึงท่าเรือ จึงขึ้นเดินทางบกโดยขบวนช้างไปจนถึงพระพุทธบาท นิราศเรื่องนี้ทำให้รู้เรื่องราวการไปทำบุญฉลองสมโภชพระพุทธบาท อันเป็นทั้งพระราชพิธีและประเพณีของพุทธศาสนิกชนคนไทยในสมัยนั้น ทั้งยังแสดงประวัติส่วนตัวของสุนทรภู่ด้วย โดยเฉพาะเมื่อแต่งงานกับภรรยาที่ชื่อ "จัน" แล้ว ก็ยังมีเรื่องระหองระแหงกันเสมอ และในการเดินทางไปพระพุทธบาทคราวนี้ ก็ยังไม่ได้คืนดีกับภรรยา ดังที่สุนทรภู่ได้กล่าววเริ่มนิราศไว้ ดังนี้

โอ้อาลัยใจหายไม่วายห่วง

ดั่งศรีสัทกัษัฎระกำทรงวง เสียคายนวงจันทรภาพงางาม
 เจ้าคุมแค้นแสนโกรธโรโรพี แต่เดือนยี่จนย่างเข้าเดือนสาม
 จนพระหนอสุริยวงศ์ทรงพระนาม จากอารามแรมร้างทางกัณการ
 ด้วยเรียมรองมุลิกาเป็นข้าบาท จำนึราศร้างนุชสุดสงสาร
 ตามเสด็จเสรีจโดยแดนแสนกัณการ นมัสการรอยบาทพระศาสดา
 (หน้า 115)

3. นีราศภูเขาทอง

แต่งเมื่อ พ.ศ. 2371 ในรัชกาลที่ 3 เมื่อครั้งที่สุนทรภู่ได้อุปสมบทเป็นพระภิกษุ จำพรรษาอยู่ที่วัดเลียบ (วัดราชบูรณะ) ขณะนั้นท่านมีอายุได้ 42 ปี นับเป็นนิราศเรื่องที่ 3 แต่งเป็นกลอนสุภาพความยาว 176 คำกลอน เป็นนิราศที่มีความยาวสั้นที่สุด แต่ได้รับการยอมรับว่าเป็นนิราศที่เด่นที่สุดเช่นกัน

จุดประสงค์ในการเดินทางเพื่อไปนมัสการพระเจดีย์ภูเขาทองที่อยู่ยากลำบากถึงการเดินทางหลังจากรับกริณประจำปีแล้ว สุนทรภู่ออกจากวัดเลียบ (วัดราชบูรณะ) พร้อมด้วย "หนูพุก" บุตรชาย ไปโดยทางเรือตามลำแม่น้ำเจ้าพระยาล่องขึ้นไปพระนครหรืออยุธยา และต่อไปจนถึงวัดภูเขาทอง

นิราศเรื่องนี้มีจุดเด่นอยู่ที่ไคลยารมณ์สะเทือนใจ ทำให้ผู้อ่านเกิดความซาบซึ้งและเห็นคล้อยตามไปกับความรู้สึกของผู้แต่ง ซึ่งมีทั้งความเศร้า ความอาลัยอาวรณ์ ความเสียดาย ความเจ็บใจ ความน้อยเนื้อต่ำใจ หันยังแทรกความรู้ต่าง ๆ และปรัชญาข้อคิด ความไพเราะของสำนวนโวหารตลอดทั้งเรื่อง ที่เป็นดังนี้คงเพราะว่า ชีวิตในช่วงรัชกาลที่ 3 นี้ สุนทรภู่ออกไปไม่เป็นให้โปรดเหมือนสมัยรัชกาลที่ 2 จนต้องออกจากราชการมาบวช สู้ญเสียศักดิ์ศรีตำแหน่ง มีเหตุการณให้ต้องถูกบรรพชเียบกรรม (ขี้ใจ) ออกจากวัดราชบูรณะ ไร้อาศัย นีราศภูเขาทองจึงเป็นนิราศแห่งความเศร้าสะเทือนใจ ความตกยาก และความพลัดหวัง ความวิตเกี่ยวกับการปลงสังเวชน์จึงหลังไหลออกมาจากหัวใจของท่านอย่างไม่สุลลัน เนื้อหาส่วนใหญ่จึงกล่าวถึงตนเอง เช่น

โอ้อาวาสราชบุรณะพระวิหาร แต่นั่นนันทิวาจะมาเห็น
 เหลือรำลึกนึกน่าน้ำตากระเด็น เพราะชุก เข็มคนพาลมารานทาง
 จะยกหยิบอึบคิเป็นที่ตั้ง ก็ใช้ตั้งแทนสัดเห็นขัดขวาง
 จึงจำลาอาวาสีนิราชสร้าง มาอ้างอ้างวิญญานในสาคร
 (หน้า 151)

ให้ความรู้สึกที่เต็มไปด้วยเสียงอาลัย ความคับแค้น ความรู้สึกที่ไม่ได้รับความ
 ยุติธรรม

ในขณะที่ถูกขับจากวัด ท่านเหมือนสิ่งทุกอย่างทุกอย่าง ท่านได้ปลงสังเวช
 ความทุกข์ยากของตน ว่า

โอสุธาหนาแน่นเป็นแผ่นดิน ถึงสี่หมื่นสองแสนทั้งแดนไตร
 เมื่อเคราะห์ร้ายกายเราก็ต้านี้ ไม่มีที่พสุธาจะอาศัย
 ล้วนหนามหนีบเจ็บแสบคับแคบใจ เหมือนนกไรรังเรออยู่เอกา
 (หน้า 154)

สุนทรภู่ทวนระลึกถึงพระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย ซึ่ง
 สวรรคตไปแล้ว ยุคแห่งความรุ่งโรจน์ของสุนทรภู่ก็ดับไปด้วยเช่นกัน แต่ท่าน
 ก็แสดงความกตัญญูด้วยถ้อยคำอย่างมั่นคง ดังความในนิราศ ว่า

ถึงหน้าวังตั้งหนึ่งใจจะขาด คิดถึงบาทบพิตรอดีต
 โอผ่านเกล้าเจ้าประคุณของสุนทร แต่ปางก่อนเคยเฝ้าทุกเข้าเย็น
 พระนิพนธ์พานประหนึ่งศิระษะยาต ด้วยใญ่ญาติยากแค้นถึงแสนเข็ญ
 ทั้งโรชข้ากรรมชดวิบัติเป็น ไม่เล็งเห็นที่ซึ่งจะพึงพา
 จะสร้างพรคอตส์สำหรับบุญถวาย ประพฤติฝ่ายสมณะทั้งวสา
 เป็นสิ่งของฉลองคุณมุสิกา ขอเป็นข้าเคียงพระบาททุกชาติไป
 (หน้า 151)

4. นิราศเมืองเพชร

นิราศเมืองเพชร แต่งประมาณ พ.ศ. 2374 ในลักษณะกลอนสุภาพ ความยาว 418 คำกลอน กล่าวถึงการเดินทางไปเพชรบุรีด้วยกิจธุระอย่างใดอย่างหนึ่ง ซึ่งกล่าวไว้ไม่ชัดเจนกว่ากิจธุระนั้นเป็นกิจธุระอะไร ทราบเพียงว่าเป็นเรื่องที่รับอาสาเจ้านายพระองค์หนึ่งมาเท่านั้น ในขณะที่ท่านยังบวชอยู่ฉันท์ ขำวิไล กล่าวถึงเจ้านายพระองค์นั้นว่า คงเป็นพระองค์เจ้าลักษณานุคุณ ที่ทรงอุปการะสุนทรภู้อยู่ในขณะนั้น ดังความในนิราศ ว่า

อนาถนาคราวอาสาเสด็จ ไปเมืองเพชรบุรีที่ถิ่นสถาน
ลงนาวาหน้าวัดนมัสการ อธิษฐานถึงคุณกรุณา
ช่วยชุบเลี้ยงเพียงชนกที่ปกเกล้า ถึงต่างเขตของประสงคฺ์ลงอาสา
จึงจดหมายรายทางกลางคงคา แต้นาวาเลี้ยวลงเข้าคลองน้อย
(หน้า 507)

การเดินทางคราวนี้ได้พาลูกชายตามไปด้วย 2 คน คือ พัดกับนิล

ได้ชมเพลินเดินมาถึงหน้าโบสถ์ สมาโทษถือเทียนเวียนทักษิณ
เคารพสวามตามกำหนดหม่อมลหิน กับหนูนิลหนูพัดเข้ามัสการ
(หน้า 520)

เริ่มเดินทางจากท่าน้ำวัดอรุณราชวราราม ลงไปจนถึงเพชรบุรี ได้ไปสักการะพระพุทธรูปแล้วจึงเดินทางกลับ นิราศเรื่องนี้ให้ความรู้เกี่ยวกับสถานที่ต่าง ๆ ความเส้นทางที่ผ่านไป เนื้อหาในนิราศทำให้ได้ทราบเรื่องราวชีวิตของสุนทรภู่อีกมาก เช่น ในสมัยหนุ่ม ๆ ก่อนรับราชการ ท่านได้มาอยู่ที่นั่นมีเพื่อนและศิษย์มากมาย นอกจากนั้นในแง่สำนวนโวหารการเปรียบเทียบก็ไม่ด้อยไปกว่านิราศภูเขาทองนัก ได้รับการยอมรับว่าเป็นนิราศที่มีลักษณะกลอนดีอีกเรื่องหนึ่ง

5. นิราศวัดเจ้าฟ้า

นิราศเรื่องนี้แต่งเมื่อ พ.ศ. 2375 ครั้งที่สุนทรภู่ยังคงอยู่ที่วัดพระเชตุพนวิมลมังคลาราม ท่านได้เดินทางไปวัดเจ้าฟ้าซึ่งอยู่ที่พระนครหรือยุคนั้น สุนทรภู่เดินทางไปกับสามเณรพักและนายตาบ ซึ่งเป็นบุตรพร้อมกับศิษย์คนอื่น ๆ แต่งเป็นกลอนสุภาพ มีความยาว 468 คำกลอน

สาเหตุที่สุนทรภู่ไปวัดเจ้าฟ้าคราวนี้ เนื่องด้วยปริศนาลายแทงเรื่อง ยายอายุวัฒนะที่ได้มาจากเมืองเหนือ สรรพคุณของยานี้กล่าวไว้ในนิราศ ว่า

ว้ายากินรูปงามอรามเรื่อง
แม่พันทักจังกอกผมหงอกหาย แกกัลบัลกลายหนุ่มเนื่อนั้นเรือเหลื่อง

(หน้า 182)

การเดินทางเริ่มตั้งแต่ออกเรือจากท่าวัดพระเชตุพนวิมลมังคลาราม ในตอนเย็นล่องขึ้นไปตามลำน้ำเจ้าพระยา ผ่านวัดพนัญเชิง เข้าคลองวัดสวนพลู จนถึงวัดใหญ่ จากนั้นได้เดินทางบกไปวัดเจ้าฟ้าซึ่งเป็นวัดร้างมาแต่โบราณ มี ประวัตินิพนธ์และวามียายอายุวัฒนะอยู่ใต้องค์พระ ดังความตอนหนึ่ง ว่า

รูปพระเจ้าเทืองศแลวทรงสถาป ไห้อยู่ตราบศักราชพระศาสนา
พอฤๅษีส่องคเหาะตรงมา ถว้ายายอายุวัฒนะ

(หน้า 134)

ใส่ตุ้มของรองไว้ที่ใต้พระ ไครพบปะเปิดไต่เอาไปกิน
ช่วยสร้างโบสถ์โศดเขื่อนให้เหมือนเก่า นามนั้นเขาเขียนแจ้งที่แห่งหิน
วัดเจ้าฟ้าอากาศนารินทร์ ให้ทราบสิ้นสืบสายเพราะลายแทง
เป็นตำรามาคู่เห็นท่านเชื้อถือ ถูหนึ่งสี่เส้าหาอุคส์หัวเสว

(หน้า 185)

สุนทรภู่ไปตั้งหิ้อู่คิดในเวลากลางคืนแต่ไม่ประสบผลสำเร็จ จึงต้องเดินทางกลับ
กรุงเทพฯ ดังปรากฏในความตอนหนึ่ง ว่า

ไม่รู้ร่างง้างงัดไม้ค้ำชูด	เป็นแต่จุดเขียนเบิกฤกษ์ราหู
ขอคุณพรตทศธรรมช่วยคำชู	ไม่เรียนรูปร่างามไม่ตามลาย
มาเห็นฤทธิ์ฤกษ์ฎาอาญาภาพ	ก็เข็ดหลาบลมพาดำร่าหาย
ไต่กรวดน้ำเคว่าชันจนวันตาย	ให้ภูตพรายไพโรชมดที่โศกดิน
	(หน้า 188-189)

นิราศเรื่องนี้ได้บอกถึงชีวประวัติบางตอน เช่น เรื่องเจ้านายผู้ให้
ความอุปการะ และเพื่อนสนิทคือพระยาชัยวิชิต (เผือก) ซึ่งขณะนั้นเป็นผู้รักษา
เมืองพระนครศรีอยุธยา

ไปพึ่งบุญคุณพระยารักษากรุง	ทานบำรุงรักพระไมละเมิน
หึ่งเพลเข้าคาวหวานสำราญรื่น	ต่างชุ่มชื่นชวนกันสรรเสริญ
.....
มาที่ไรไฉนนิมนต์ปรนนิบัติ	สารพัดแค้นเพื่อช่วยเกื้อหนุน
	(หน้า 190)

6. นิราศอิเหนา

นิราศเรื่องนี้แต่งในสมัยรัชกาลที่ 3 ประมาณว่าจะอยู่ในช่วง พ.ศ.
2375-พ.ศ. 2378 ก่อนพระองค์เจ้าลักขณานุคุณสิ้นพระชนม์ (พ.ศ. 2378)
แต่งในตอนที่ยังเป็นขราวาสแล้ว สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอกรมพระยาถนอม
ราชานุภาพ ทรงสันนิษฐานว่าคงจะแต่งถวายพระเจ้าบรมวงศ์เธอพระองค์เจ้า
ลักขณานุคุณ พระเจ้าลูกยาเธอในพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว ซึ่ง
สุนทรภู่ได้ฝากตัวหึ่งพระบารมีอยู่ในเวลานั้น

นิราศอิเหนาต่างจากนิราศเรื่องอื่น ๆ ของสุนทรภู่ เป็นนิราศแห่งความคิดคำนึงซึ่งอาศัยอิทธิพลของวรรณคดีเรื่องอิเหนา แต่งเป็นกลอนสุภาพมีความยาว 202 คำกลอน ทานนำเรื่องอิเหนาตอนติดตามนางบุษบาเมื่อถูกลมหอบหายไป มาแต่งขึ้นเป็นนิราศอิเหนา โดยท่านสมมติให้อิเหนารำพันความในใจแสดงความเศร้าโศกเสียดายนางบุษบาที่ต้องพลัดพรากจากกันไป ขณะเดียวกันอิเหนาก็นำเหล่าทหารออกติดตามท่านางแต่ไม่พบ ต้องมาหยุดพลตั้งอาศรมรักษาสิลาภวานาอยู่ ณ ภูเขาแห่งหนึ่ง ความในใจของอิเหนาคล้ายการถ่ายทอดอารมณ์รักใคร่ของสุนทรภู่ โดยใช้วรรณคดีเรื่องดังกล่าวเป็นสื่อนั่นเอง ห้ายี่สิบอิเหนาก็อธิษฐานว่า

จะเกิดไหนในจังหวัดปัตตานี ให้เหมือนปีกกับขลุ่ยต้องทำนองกัน
เป็นเงินจามพรหมณฝรั่งแลอังกฤษ ให้สนิทเสนาหาตุนาหัน
แมนเป็นไทยให้เป็นวงศารวมพงศ์พันธุ์ พอโสภันต์ให้ได้อยู่เป็นคู่ครอง
(หน้า 209)

7. โคลงนิราศสุพรรณ

นิราศสุพรรณ แต่งเมื่อ พ.ศ. 2384 ขณะนั้นสุนทรภู่ขอยุ้ยที่วัดเทพธิดา อายุได้ 55 ปี เป็นนิราศเรื่องเดียวที่สุนทรภู่แต่งเป็นโคลงสี่สุภาพ จึงเรียกว่า "โคลงนิราศสุพรรณ" ความยาว 462 บท ในสมัยนั้นคงมีผู้หลงใหลในเรื่องการเล่นแร่แปรธาตุและหายาอายุวัฒนะ สุนทรภู่ก็คงเป็นผู้นึงที่เชื่อเรื่องนี้ การเดินทางไปเมืองสุพรรณครั้งนั้นของท่าน จึงมีจุดมุ่งหมายจะไปหาแร่และยาอายุวัฒนะ

การเดินทางไปครั้งนี้มีลูกชายตามไป 2 คน คือ พัดกับตาบ นอกจากคนอื่น ๆ แล้ว เดินทางโดยเรือ ออกจากวัดเทพธิดาล่องไปจนถึงสุพรรณบุรี การเดินทางเต็มไปด้วยความยากลำบากผจญภัยอันตรายต่าง ๆ สภาสุพรรณบุรีสมัยนั้นกร้างและเปลี่ยว ตามฝั่งน้ำที่ผ่านมีเสือ ใบแม่น้ำมีจระเข้ชุกชุม

66	๑ หนีศึกว้าปะซุ่ม	เชิงเสื่อ
	ไต่กับเราแล้วเหลือ	หลากล้า
	หลบตเซ่เตาจอตเรือ	ริมเขต ชโมยแฮ
	บกก็เสื่อเรือซ้า	สัดเซ่เฉโก
		(หน้า 236)

นิราศเรื่องนี้นอกจากจะให้ความไพเราะซาบซึ้ง และให้ความสนุกสนาน
เพลิดเพลินไปตามเนื้อเรื่องแล้ว ดังเช่น

23	๑ เดือนตกนกร่องแรง	สุรียง
	เยี่ยมยอดคุณนทตรง	สองฟ้า
	เดือนดับลับโลกคง	คั่นชั้น อิกเลย
	จันพินลับหนา	นัสร์นดินสวรรค์
		(หน้า 220)
36	๑ รอกเตแลลลอดเลี้ยว	โสดโผน
	นกทกจกจิกโจน	จับไม้
	ยางเงาเหลายางโชน	ทองเหี้ยว เยี้ยวเคย
	โอบฉาบคาปลาไค	ควนขึ้นกลิ่นกิน
		(หน้า 224)
44	๑ คลองคดลดเลี้ยววน	หลักตอ
	เกะกะรเรือร	ร่องน้ำ
	คดคลองช่องแคบพอ	พายทอ พอเฮะ
	ถนนคดลดเลี้ยวล้า	กวน้ำล้าคลอง
		(หน้า 227)

ยังทำให้ได้ทราบรายละเอียดในเรื่องการเดินทางไปสู่พรณูรีของสุนทรภู่ ซึ่งจะ
เป็นประโยชน์ในการศึกษาชีวประวัติของท่านเพิ่มเติมอีกด้วย นอกจากนี้ที่สำคัญก็
คือ ได้ช่วยให้ผู้หลงใหลในเรื่องเล่นแร่แปรธาตุและหายอายุวัฒนะ (ปัจจุบันนี้
ยังมีผู้เชื่อว่ามี) ได้ทราบว่าเรื่องดังกล่าวเป็นเรื่องเหลวไหลไร้สาระ ดังความว่า

418
 ๑ ไชยาอายุร้อย แสนปี
 หัวลาทาหอมมี แมนแลว
 ปรอดพอดศรีมี เสมอเม็ง เพชเอย
 ไชพระปรอดแพรว พระไหวไชการ
 (หน้า 352)

420
 ๑ หามอยาหาปรอดแหร แซ่เชื่อน
 สิบทรงทางบุญเชื่อน แบ่งบ้าง
 มายืนหมั้นปีเพื่อน ผายวา บ้าแฮ
 อยายอยู่หั้นข้าง ซายให้ไปดี
 (หน้า 353)

และสุนทรภู่ได้กล่าวไว้ในตอนท้ายของโคลงนิราศ ว่า

461
 ๑ หวังไว้ให้ลูกเต่า เหลาหลาน
 รุ้เรื่อง เปลือกป่วยการ เกิดรอน
 อายวันชนะขนาน นี้ออ ขอเอย
 แรปรอดยอดยากซอน คิดไว้ให้จำ
 (หน้า 366)

8. รำพันพิลาป

สุนทรภู่แต่งเรื่องนี้ในลักษณะเป็นไปตามความฝันของท่านในคืนวันจันทร์
 เดือน 8 ปีชาล พ.ศ. 2385 ซึ่งเวลานั้นท่านมีอายุ 56 ปี ยังครองเพศเป็น
 สมณะ จำพรรษาอยู่ที่วัดเทพธิดา ท่านแต่งเรื่องนี้เป็นกลอนมีความยาว 424
 คำกลอน เป็นเรื่องที่สุนทรภู่อะลึงถึงความหลัง ย้อนกล่าวถึงความหลังตั้งแต่แรก
 ออกจากราชอาณาจักร ตลอดจนมาอยู่วัดเทพธิดา กล่าวในลักษณะความฝันย้อนภาพใน
 อดีตที่ต้องเผชิญกับความยากลำบากนานปีการจนเกือบเอาชีวิตไม่รอด ตั้งคำรำพัน
 ขึ้นต้นไว้ว่า

ฟังพบเห็นเป็นวิปทิมหัทศจรรย	สุนทรทำคำประดิษฐ์นิมิตฝัน
ตั้งไว้เหมือนเตือนใจจะไค้คิด	จึงจคว้นเวลาด้วยอวารณ์
เดือนแปดวันจันทวา เวลานอน	ในนิมิตเมื่อภวังค์วิสังหรณ์
ระลึกคุณบุญบวชตรวจกลีณ	เจริญพรภาวนาตามบาลี
	ให้สุขสันติพันฟ้าทราศี
	(หนา 393)

และสุนทรภูได้เริ่มตนระลึกถึงความหลัง ว่า

แต่ปิวอกออกชาตราชกัจ บรรพชิตพิศวาสพระศาสนา
 เหมือนลอยลงห้องชะเลอยูเอกา เห็นแต่ฟ้าฟ้าก็เปลี่ยวสุดเหลี่ยมแล
 ดูฟากฝั่งหวังจะหยุดก็สุดเนตร แสนทေးเวียนวายสายกระแเส
 เหมือนทรงเปลี่ยวเหี่ยวแสงทุกแขวงแคว ได้เห็นแต่ศิษย์หาพยาบาล
 (หนา 394)

ตอนไปลำบากที่สุพรรณบุรี

โอยารออยู่สุพรรณกินมันเผือก	เคี้ยวแต่เปลือกไม้หมากเปรี้ยวปากเหลือ
จนแรงโรยโหยหิวผอมผิวเนื้อ	พริกกับเกลือกลั้ใหญ่ยังไม่พอ
หึ่งผ้าพาชาตราเหล็กของเล็กน้อย	ขโมยดอยไปหึ่งเรือไม้เหลือลล
เหลือแต่ผ้าอาศัยะเสียใจคอ	ชาบ้านทอดวายแทนแสนศรัทธา
	(หนา 395)

และอีกตอนที่ท่านได้รำพันถึงความยากลำบากที่ได้รับอยู่ในเวลานั้น

โอยามจนล้นเหลือสิ้นเสื่อหมอน	สุขุมซ่อนเสียมให้ใครใครเห็น
ราหูขยับเขินเดอญเป็น	เปรียบเหมือนเช่นพราหมณ์ชิมฉินท์
	(หนา 396)

ความยากลำบากในช่วงนี้ สุนทรภู่คิดจะเลิกหลังจากที่กลับมาจากสุพรรณบุรี แต่ก็มีเหตุให้ไม่ตองเลิก ดังที่รำพันไว้ว่า

จะเลิกหาลาพระอธิษฐาน	โดยกัณการ เพื่อตรอนสุดผ่อนผัน
พอพวกพระอภัยมณีศรีสุวรรณ	เกอช่วยกันแสร้งนคยทยคนเ็น
อยูมาพระสิงหะไตรภพโลก	เห็นเสรวาโศกแสนแค้นสุดแสน เข็ญ
ทุกคำคั้นฝืนหน้าน้ำตากระเด็น	พระโปรดเป็นที่พึ่งเหมือนหนึ่งนีก
คังไขหนักรักชาววงยาพิชัย	ฉันทองหยิบผอบทองไม่ตองเลิก
คอยฝ่าฝืนขึ้นฉำคังอำมฤก	แต่คกลีกเหลือที่จะได้สบาย
	(หน้า 396-397)

ในตอนนี้สมเด็จพระยาตำรงราชานภาพ (2518 : 397) โปรดประทานอธิบายว่า พระสิงหะไตรภพหมายถึง เจ้าฟ้าอาภรณ์ พระอภัยมณีหมายถึง สมเด็จพระเจ้าฟ้ามหามาลา กรมพระยาบำราบปรปักษ์และศรีสุวรรณหมายถึง เจ้าฟ้าปิ๋ว

สุนทรภูู่ได้กล่าวถึงสภาพของวัดเทพธิดารามซึ่งได้เคยอาศัยอยู่ ดังความตอนหนึ่งว่า

เคยเดินเล่นเย็นลมเสียบชมรอบ	วิมแขวงขอบเขตที่เจดีย์ฐาน
พระปรางค์มีลี้ที่ศพิศคาร	โบสถ์วิหารการเปรีบญ่วนเขียนทอง
ที่หน้าบันน้อย่างเมืองกวางตุ้ง	คูเรื่องรุ่งรูปนทผลดของ
กระเบื้องเคลือบเหลือบสลับเหลี่ยมรับรอง	ศาลาส่องหนารอบขอบกำแพง
สิงโตจินตินตัวนากลัวกลอก	ขยับชยอกแยกเขี้ยวเสียวแสยง
ที่ตึกก่อซ้อฟ้าใบระกาแดง	ริมกำแพงตะพานขวางเคียงข้างคลอง
	(หน้า 407-408)

และอีกตอนกล่าวถึงกุฎีที่ท่านอยู่จำพรรษา

เคยอยู่กินดินที่กระฎีก่อ	เป็นตึกต่อต่างกำแพงผากแฝงผา
เป็นสองฝ่ายท่ายวัดวิปัสสนา	ข้างโบสถ์บาเรียนเรียงเคียงเคียงกัน
เป็นสี่แถวแนวทางเดินหว่างกุฎี	มีสระขุดเชื่อมลงพระสงฆ์ฉัน
ข้างทิศใต้ในจงกรมพรหมจรรย์	มีพระคันธกุฎีที่บำเพ็ญ
ศาลากลางทางเดินแลเพลินจิต	ประดับประดิษฐ์คูเป็นที่แก่ง

(หน้า 408)

นอกจากนั้นยังกล่าวถึงพืชพรรณไม้ต่าง ๆ ในวัด เช่น

ขงพู่แลแต่ละต้นมีผลลูก	ดูตั้งผูกพวงระย้านักนำฉัน
ทรงบาดาลบานดอกริบออกทัน	เก็บทุกวันเช้าเย็นไม่เว้นวาย
เห็นทับทิมริมกระฎีดอกยี่โถ	สะอื้นโอ้อาลัยจิตใจหาย
เห็นต้นชาหน้ากระโถใจเสียดาย	เคยแก้อายหลายครั้งประทั่งทน

(หน้า 413)

สุนทรภู่ได้พรรณนาถึงเครื่องไทยทานซึ่งนิยมจัดทำถวายพระในสมัยนั้นไว้ด้วย เช่น

เข้าวรส้ามาทั่วทุกตัวคน	ถวายต้นไม้กระดางต่างต่างกัน
คูกิ่งไปไม้แซมติดเต็มแต่ง	ลูกดอกแฝงแก่งประดิษฐ์ความคิดขยัน
พุ่มสีผึ้งถึงคิลินจันท์	ต้นแก้วกรณีการมีสารพัด
ทำรูปพรหมเนืองมพริ้มแย้มยิ้มเยื่อน	กินนรเหมือนนางกินนรแขนอ่อนหยัด

(หน้า 417)

นอกจากนี้ "รำพันพิลาป" ช่วยให้เราถึงความมีฝีมือและจินตนาการอันลึกลับของท่านที่น่าสนใจยิ่งอีกอย่างหนึ่ง ซึ่งสุนทรภู่อ้างรำพันอยู่ในนิราศเรื่องนี้คือ "เทพธิดา" ดังเช่น

เห็นโคมยงองค์เอก เมขลา	ชูจินดาดวงสว่างมากกลางสวรรค์
รัศมีสีเปล่งดังเพ็งจันทร์	พระรำพันกรุณาด้วยปราณี
ว่านวลหงส์กนกนี้กยูงขึ้นฟ้า	ชื่อโคมเทพธิดามิ่งมารศรี
วิมานเรียงเคียงกันทุกวันนี้	เหมือนหนึ่งพี่น้องสนิทร่วมจิตใจ
	(หน้า 403)

และอีกตอนหนึ่งรำพันว่า

จึงเอื้อมอ้านางสวรรค์ตามฝันเห็น	ให้อ่านเล่นเป็นเล่มที่เสนาหา
ไม่ว่าใครในแผ่นดินเงินสุธา	รักแต่เทพธิดาสุราลัย
	(หน้า 407)

9. นิราศพระประธม

นิราศพระประธม แต่งเมื่อ พ.ศ. 2385 หลังจากที่สุนทรภู่ได้ลาสิกขาบทแล้ว ท่านได้เข้าถวายตัวที่พระบารมีสมเด็จพระเจ้าน้องยาเธอเจ้าฟ้ากรมขุนอิศเรศรังสรรค์ ณ พระราชวังเดิมธนบุรี ขณะนั้นท่านอายุประมาณ 57 ปี ต่อมาในเดือน 12 ปีชวด พ.ศ. 2385 นั้น สุนทรภู่ออกเดินทางไปนมัสการพระปฐมเจดีย์ นิราศเรื่องนี้แต่งเป็นกลอนสุภาพมีความยาว 448 คำกลอน นายสนิท อยู่โพธิ์ (2518 : 473) ได้ให้ความเพิ่มเติมในเรื่องชื่อที่เรียกว่า "พระประธม" นั้น เพราะมีตำนานเดิมว่า พระเจดีย์นี้สร้างขึ้นสวมพระแท่นที่พระพุทธเจ้าเสด็จมาบรรทม และมีพระพุทธไสยาสน์เป็นสัญลักษณ์ แต่ต่อมาพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว (รัชกาลที่ 4) ได้ทรงค้นพบว่าที่ถูกต้องควรเป็น "ปฐม" จึงโปรดฯ ให้เรียกว่า พระปฐมเจดีย์ นายฉันทน์ ขำวิไล (2498 : 436) ก็ได้กล่าวในทำนองเดียวกันว่า รัชกาลที่ 4 ได้เคยทรงทอดพระเนตรหนังสือเก่า ปราภภูเขียนไว้ว่า "ปฐมเจดีย์" จึงโปรดฯ ให้แปลงนามวัดเป็น ปฐมเจดีย์ ในราว พ.ศ. 2406-พ.ศ. 2407

ในการเดินทางคราวนี้ ออกเดินทางเมื่อวันจันทร์ ขึ้น 5 ค่ำ เดือน 12 โดยมีตบและนิลบุตรชายทั้งสองติดตามไปด้วย ล่องเรือไปตามลำน้ำเจ้าพระยา เข้าคลองบางกอกน้อยถึงบ้านเพนียด และขึ้นบกออกเดินทางต่อไปจนถึงพระประสม (พระปฐมเจดีย์) เข้านมัสการพระปฐมเจดีย์แล้วจึงเดินทางกลับ

นิราศเรื่องนี้แสดงชีวประวัติบางตอนของสุนทรภู่ที่เกี่ยวกับคนรักและภรรยาอีกหลายคน โดยเฉพาะ จัน นิม และม่วง ซึ่งในเวลานั้นภรรยาบางคนก็เลิกร้างกันไปบ้าง ตายไปบ้าง ดังคำรำพันในนิราศพระประสมว่า

ที่ปลูกรักจักไค้ขึ้นทุกคืนคำ ก็เตี้ยคำตายผอยกรองกรอยโกรน
ที่ขึ้นเขยเคยรักเหมือนหลักประโคน ก็หักโค่นขาดสูญประยูรวงศ์
(หน้า 436)

กล่าวถึงภรรยาชื่อ نیم ที่ไค้ตายไปแล้ว

เห็นคลองขวางบางกรวยระหวายจิต ไม่ลื้มคิดนึ่งน้อยละห้อยหา
เคยร่วมสุขทุกซอรอนแตกอนมา โอสินอายุเจ้าได้แก่ปี
แตกอนกรรมทำสัตว์ไห้พลัดพราก จึงจำจากนึ่งมองไห้หมองศรี
เคยไปมาหานองในคลองนี้ เห็นแคว้ท่องคลองนองน้ำตา
(หน้า 444)

และอีกตอนหนึ่งกล่าวถึงภรรยาชื่อ ม่วง

ถึงบางม่วงวังงจิตคิดถึงม่วง ต้องจากหวงเสียใจอาลัยเหลือ
มะม่วงหอมทวนเหมือนนวลเนื้อ มีรู้เขี้ยวบางม่วงเหมือนดวงใจ
(หน้า 449)

นอกจากนี้ยังให้ความรู้ทางด้านโบราณคดีตำนานเกี่ยวกับองค์พระปฐมเจดีย์และสภาพบ้านเมืองนครปฐมในสมัยนั้นก่อนที่องค์พระปฐมเจดีย์จะได้รับการบูรณะปฏิสังขรณ์ อย่างที่ปรากฏในปัจจุบันนี้ ดังเช่นตอนที่มาถึงวัด สุนทรภู่ได้กล่าวไว้ว่า

ครันถึงวัดพระประธมบรมธาตุ	สูงทหายาทยุสนันโตชนนโขดเขิน
แลทะมื่นทั้นเท็งดั่งเชิงเทิน	เป็นโขดเนินสูงเสริมเขาเพิ่มพูน
ประกอบกอขอมุมมีชุมมุข	บุตึกกบรจรจบถึงนพศูด
เป็นพีคแผนแน่นสนททั้งอิฐปูน	จงเพิ่มพูนพิสดารอยู่นานครัน
	(หน้า 473)

ภายในโบสถ์มีพระนอนองค์ใหญ่ ตั้งใต้ถุนว่า

โบสถ์วิหารท่านสร้างแต่ปางก่อน	มีพระนอนองค์ใหญ่ยังไม่ทมอง
หลังพระเนตรเกศเกษเชนยทอง	คู่ศุดมืองพูนเพิ่มเต็มศรัทธา
	(หน้า 485)

จากองค์พระปฐมเจดีย์ลงมาถึงพื้นล่างสูงมาก ตั้งความตอนหนึ่งว่า

แล้วกราบลาพระประธมบรมธาตุ	เสียบลีลาศแลหิ้งทุกทิศา
เห็นไรไรไกลสุดอยุธยา	ค้วยสุธาดมสูงที่กรุงไกร
ที่อื่นเตี้ยเรียรบคังปราบเรียม	ค้วยยื่นเยียมสูงกวาพุกหาไสว
โอเวียงวังยังเขมเห็นไรไร	แต่สายใจพีเขมน์ไม่เห็นทรง
ยิ่งเสียวเสียวเหลียววายทั้งซ้ายขวา	ลวนทุ่งนาเนินไม้ไพระหง
ภูเขาคีียงเรียงรอบเป็นขอบวง	ใบแดนตงคูส้างลวนยางยง
ที่ทุ่งโถงโรงเรือนคูเหมือนเขิน	เห็นช้างเจียนจะเท่าหมูค้ายอยสูง
เขาคอนควาห้วยฉุกจุกจุก	เป็นฝูงฝูงไรไรทุกไรนา
	(หน้า 480-481)